יעל ברתנא, **וגר זאב עם כבש**, 2023, אבקת שיש ושרף, צילום: דניאל שריף

להתמיר את הסכסוך

יעל לזר

"Why it Worked" הינו מחקר בין־לאומי פורץ דרך, אשר בוחן סכסוכים עקובים מדם ברחבי העולם, שנגדעו לאחר שנים ארוכות של מלחמה וסבל. מיזם תֵּמָה, המקדם בארץ את רעיון התמרת הסכסוך, מציג ארבעה עקרונות שאפשר לשאוב מהמחקר אל מציאות חיינו, בניסיון לעבור ממלחמה לרגיעה, מכאב לריפוי

הסכסוך היהודי־ערבי, הסכסוך הישראלי־פלסטיני, הס־כסוך האזורי – אלו רק חלק מכינוייו הרבים של אחד האתגרים המרכזיים, הכואבים וחובקי הכול שעימם מתמודדת החברה הישראלית מאז קום המדינה, אתגר היושב בשורש הקיטוב החברתי הגואה, ומשליך על כל תחומי החיים. אולם באופן אירוני וטרגי, ככל שהסכסוך הלך והפך אלים יותר וכואב יותר – כך הוא דוּבַּר פחות. מהשבעה באוקטובר חזר להתקיים שיח ציבורי כלשהו בנושא, אך הוא ממוקד במצב בעזה ובסוגיית החטופים, ולא בסכסוך הכולל. אחת הסיבות להיעדר השיח בנושא היא שהסכסוך הפך לטאבו – נושא המשויך זהותית לקבוצות קטנות ומוגדרות בחברה הישרא־לית, באופן שמנע מרובהּ המכריע של החברה לקחת חלק בדיון בעתיד הסכסוך ובהשלכותיו. כיצד ניתן לשנות מציאות זו ולייצר דיון עומק, הכולל את הקולות והערכים של קבוצות שלא לקחו חלק בשיח הזה בעשורים האחרונים? האם ניתן לייצר שביב של תקווה בתוך הטראומה הקולקטיבית ותחו־שות הזעם, הפחד והכאב, שמדינת ישראל חווה מאז השבעה באוקטובר? האם אפשרי בכלל מוצא לעבר מציאות אחרת?

בחיפוש אחר תשובות לשאלות אלה, הקמנו לפני כחמש שנים את מיזם **תֵּמָה: תקוות, מעשים, השפעה**. בבסיס המיזם עו־מדת התפיסה כי הניסיונות הדיפלומטיים הקודמים לפתרון הסכסוך נשענו על השקפת עולם חילונית, מערבית וליברלית, שלא ייצגה את מגוון הקבוצות בחברה, ובפרט קבוצות מסור־תיות, דתיות ושמרניות, משני צידי המתרס. בשל כך, בין היתר, ניסיונות קודמים לא הצליחו לגייס תמיכה ולגיטימציה בקרב הציבור הרחב, ואף הדירו אותו ממעורבות בנושא ומתחושת אחריות כלפיו. במילים אחרות, ניסינו לפתור סכסוך מקומי בכלים לא מקומיים, לדבר שפה זרה במקום את שפתם של רבים מאיתנו, ולהציע פתרונות שלא כללו את מרב הציבורי הישראלי (וגם הפלסטיני). התוצאה הייתה ייאוש הולך וגואה, מבוי סתום מעשי והיעדר שיח רעיוני אמיץ ומכליל.

במהלך השנים, שתי תפיסות מובילות בציבוריות הישראלית באשר לסכסוך היו **תפיסת יישוב הסכסוכים** הליברלית, שמח־נה השלום בישראל ניסה לקדם, השואפת להסכם שלום מקיף המיישב את כלל הסוגיות ולהסדרת שתי מדינות לשני עמים, **ותפיסת ניהול הסכסוך**, שקנתה אחיזה בחלקים רבים בצי־בור הישראלי וביקשה לקדם הטבה והקלה של המצב בסוגיות מעשיות תוך שימור הסטטוס קוו לגבי התמונה הגדולה, ומ־תוך תחושה שאין שינוי מאקרו חיובי כלשהו שקידומו אפשרי. בהמשך נוספה אליהן גישת **צמצום הסכסוך**, שביקשה לסמן את הדרכים לצמצום השליטה של ישראל בפלסטינים בלי לצמצם את ביטחון מדינת ישראל.

בימים אלו נדמה שהחברה הישראלית – אולי יותר מאי־פעם – מביטה בסכסוך בתחושה של צורך עמוק בחשיבה מחדש, במציאת רעיונות אחרים שאולי עוד לא הוצעו ומ־ענים שיוכלו לספק מוצא כלשהו אל מציאות עתידית טובה יותר. למול אלה מיזם **תֵּמָה** אימץ, וממשיך בכך ביתר שאת גם אחרי השבעה באוקטובר עקרונות יסוד בפרדיגמה הנקראת

* לכתיבת מאמר זה שותפות מנכ"לית וסמנכ"לית מיזם תֵּמָה – יפעת עובדיה וענבר הורביץ. המאמר מתבסס גם על תרומתה של קרן וינטור-דינור בעיבוד והנגשת חומרי המחקר הבין־לאומי.

התמרת סכסוכים (Conflict Transformation). גישה זו מק־דמת שינוי חיובי בארבעה תחומי חיים העומדים בבסיס הס־כסוך, בין הצדדים ובתוכם פנימה, באמצעות תהליכי עומק מקבילים, בשדה האישי (בעיקר הפסיכולוגי), בשדה מערכות היחסים, בשדה התרבותי ובשדה המבני (התייחסות למוסדות וכללים).[1] גישה זו לוקחת בחשבון את מגוון הזהויות והתר־בויות הקיימות בכל אחד מן הצדדים.[2]

בהסכמי אברהם, לדוגמה, ניתן לראות את הצורך לתת מענה להשקפות עולם לאו דווקא ליברליות, המאפיינות חלק מתו־שבי האזור. ההסכמים, כבר בשמם, מכירים בכך שתושביה הערבים והיהודים של אדמת האזור הם צאצאיו של אב קדמון משותף, אברהם, וברוח זו מטפחים במזרח התיכון מציאות שבה חיים מוסלמים, יהודים, נוצרים ועמים מכל הדתות, הע־דות, האמונות והלאומים.

ייחודי, לא בלתי פתיר

באופן טבעי, לחברה הישראלית, בוודאי אחרי השבעה באוקטובר, יש קושי עצום לדמיין מציאות חיים אחרת, המ־תהווה בדרכים לא אלימות. תחושה רווחת בחברה הישרא־לית היא כי הסכסוך המקומי שלנו ייחודי, סבוך, מורכב ושונה – ואכן, כך הוא. לכך מתווספת המחשבה כי בשל כל אלה הוא בלתי פתיר. בשביל לאפשר חשיבה אחרת ולבחון פרדיג־מות חדשות, אנו מבקשים לשאול אם ניתן לפתוח את המבט מעבר למציאות המקומית הבלתי אפשרית וללמוד שיעורים כלשהם מסכסוכים אחרים בעולם, גם אם אינם, ולא יהיו, זהים לסכסוך שלנו.

"Why it Worked" הינו מחקר בין־לאומי ובין־תחומי פורץ דרך, אשר בוחן סכסוכים עקובים מדם, שנגדעו לאחר שנים ארוכות של מלחמה וסבל, ומצב זה הוביל למציאות טובה יותר, נטולת אלימות.[3] המחקר בחן סכסוכים בעלי מאפיינים מסוימים הדומים לסכסוך בין ישראל לפלסטינים – סכסוך ממושך, בעל מאפיינים אתנו־לאומיים, שקיים בו ממד של א־סימטריה בין הצדדים – כדי לזהות את המרכיבים שהצליחו להביא להפסקת האלימות ולעתיד טוב יותר. לאחר מיפוי כלל הסכסוכים בעולם מאז מלחמת העולם השנייה, נמצאו חמי־שים ואחד סכסוכים (מתוך כשלוש מאות) שבהם נחתם הסכם שלום מקיף, שנשמר לאורך זמן, ללא הופעה חוזרת של אלי־מות בין הצדדים. מתוכם נמצאו תשעה סכסוכים החולקים את המאפיינים לעיל: **צפון אירלנד, אנגולה, סודאן, גואטמלה, פיליפינים, בנגלדש, קולומביה, אלג'יריה ודרום אפריקה**. אלה עמדו בלב המחקר, כבסיס למסע למידה שאולי יהיה בו כדי לאתר מקורות להשראה ולחשיבה מעשית שונה. חשוב לציין כי המחקר התמקד בפתרון סכסוכים, ואילו מיזם תְּמָה מתמ־קד באפשרויות להתמרת הסכסוך, אך בכל זאת ניתן לשאוב מהמחקר רבות גם לעניין זה.

בהמשך נציג כמה כלים מרכזיים לתהליכי שינוי העולים מה־מחקר ואת התממשותם במדינות הנחקרות. לאחר מכן נעלה נקודות למחשבה ביחס למציאות המקומית, כחלק ממסע למידה המבקש לתור אחר דרכים יצירתיות ושונות להגעה לעתיד טוב יותר, בטוח, מכבד ומוגן למדינת ישראל ולכל תו־שבי האזור.

א. שינוי תפיסתי: מתמיכה בלחימה לרצון לעצירה

מעבר ממצב של לחימה להנעת שינוי בכלים דיפלומטיים מתרחש כאשר מתגבשת בחברה ההבנה שניצחון חד־צדדי רק בכוח צבאי אינו אפשרי, או אין בו די כדי להשיג את המטרות הרצויות ללא השלמה דיפלומטית. הבנה זו מייצרת מוכנות להתדיינות עם האויב, אשר אינה נובעת בהכרח מתפיסות הומניות או משאיפה לעשיית צדק עם שני הצדדים, אלא מהכרה מציאותית שאין ברירה אלא לחתור לפתרון שאינו מושג רק בכלים צבאיים. שינוי תפיסתי זה מתרחש כאשר

1. J.P. Lederach, R. Neufeldt and H. Culbertson, *"Reflective Peacebuilding: A Planning, Monitoring, and Learning Toolkit"* (2007).

2. J.P. Lederach, *Preparing for Peace: Conflict Transformation Across Cultures*, New York, Syracuse University Press (1996). Ofer Zalzberg and Roie Ravitzky, "Negotiations in Heterogeneous Societies: Ratifying a Peace Agreement in Israel," *Negotiation Journal 38*, no.3 (2022).

3. המחקר בוצע בהובלת Negotiation and Conflict Resolution Collaboratory של בית הספר למדיניות ציבורית באוניברסיטת הרווארד, וכלל שיתוף פעולה בין חמישה מכוני מחקר מובילים בעולם. תשעת הסכסוכים שעמדו במוקד המחקר נבחנו באופן השוואתי על ידי כל מכון מחקר מנקודת מבט מחקרית שונה, שתסייע להבנת הסכסוך ולזיהוי המרכיבים להצלחת תהליכי השינוי שהתרחשו בו. כלל המחקרים עובדו לכדי מסגרת חשיבה לפתרון סכסוכים, המצביעה על מגוון המרחבים הרלוונטיים להתערבות. מיזם **תמה** מקדם כעת התאמה של מסגרת זו לכדי מודל פעולה להתמרת הסכסוך המקומי. בפרויקט לקחו חלק כמה אוניברסיטאות: צוות מאוניברסיטת אופסלה חקר את הסכסוכים מנקודת מבט של תהליך ומשא ומתן; צוות מאוניברסיטת אוטווה חקר תהליכי משא ומתן בלתי פורמליים; צוות מאוניברסיטת הרווארד בחן מנהיגות ויחסי כוח; צוות מאוניברסיטת ג'ורג' מייסון בחן אלמנטים של זהות ודת; וצוות מאוניברסיטת דלוואר בחן סכסוכים מנקודת מבט של אדמה ומשאבים טבעיים.

מחירי המלחמה – האנושיים, הכלכליים, החברתיים או הבין־לאומיים – הם כה גבוהים, עד שהחברה מגיעה למיצוי יכולת ההכלה שלה, מה שמכונה "מבוי סתום הכואב באופן הדדי". במצב זה שחקנים בעלי השפעה על השיח הציבורי – החל ממנהיגות פוליטית, דרך הנהגה אזרחית, וכלה במובילי דעה – מתחילים להציע מסגור חדש של המציאות, המדגיש כי המשך הלחימה יוביל רק להחמרת המצב, וכי האינטרס של החברה הוא למצוא פתרונות נוספים או אחרים. שינוי השיח יכול להתרחש בעקבות אירוע קטסטרופלי דרמטי, עליית הנהגה חדשה, הצעה חיצונית חדשה לפתרון או מתווך חדש, אך הוא יכול גם להתפתח בהדרגה כתהליך איטי של שינוי בשיח הציבורי או עקב שילוב של כמה מהגורמים האמורים.

כך למשל, בגואטמלה, לאחר עשורים של סכסוך אלים שגבה קורבנות רבים, ששורשיו ההיסטוריים המורכבים בני מאות שנים, נוצר מבוי סתום בכמה מישורים. במישור הצבאי, למרות הצלחות ניכרות של הממשלה מול המורדים, לא הושגה הכרעה מוחלטת, והלחימה הפכה למה שהוגדר כ"תקיעות", קרי אירועי לחימה מתמשכים בעצימות נמוכה. בו־בזמן במישור האזרחי התפתח לחץ משמעותי מצד האליטות העסקיות במדינה, שחששו מהמחיר הכלכלי והתדמיתי של המשך הסכסוך. המוניטין של גואטמלה כמדינה שאינה מכבדת זכויות אדם פגע ביכולת למשוך השקעות למדינה, והמגזר העסקי החל להפעיל לחץ פנימי משמעותי לשינוי המצב. אם כן, השינוי בגואטמלה לא התרחש בעקבות אירוע דרמטי אחד, אלא התפתח בהדרגה, מתוך מהלכים שיצרו השפעה הדדית בין עמדות ההנהגה לשיח בחברה, וכך המשא ומתן הפך למהלך לגיטימי ורצוי בעיני חלקים הולכים וגדלים בציבור.

ב. ערכים דתיים ותפקיד המנהיגות הדתית

כדי לקדם שינוי במציאות מסוכסכת, יש צורך בפיתוח ערכים מסוימים בקרב כל מחנה ובפיתוח ערכים משותפים בין הצדדים בסכסוך: ערכים דתיים המדגישים פיוס וסליחה; ערכים המאפשרים דיאלוג בין קהילות שונות והכלתן; ערכי פיתוח כלכלי־חברתי, היוצרים מטרות משותפות ואינטרסים מחברים; תחומי עניין משותפים, המספקים בסיס ראשוני לשיתוף פעולה; וכן ערכים המכבדים צדק וזכויות אדם לכל הצדדים.

בתוך כל אלה נמצאה חשיבות מיוחדת לערכים דתיים, אשר פעמים רבות נתפסים דווקא כמכשול לשלום. המחקר מצא כי ערכים של הכרה, פיוס, וידוי וסליחה – המשותפים לדתות רבות – יכולים לשמש כגשר אמוני ולפתוח פתח לשיח בין צדדים מדתות שונות, כמו גם בין אנשים על המנעד הדתי בתוך כל מחנה. שילובה של הדת בתהליכי השינוי מפחית את הסיכוי שזהות דתית וערכיה ינוצלו על ידי גורמים המעוניינים לקשר בין דת למלחמה. מכאן עולה גם תפקידן המרכזי של הנהגות דתיות בתהליכי שינוי – ביכולתן להציע לקהילותיהן קישור בין ערכי הדת לערכים הרואים את הפרט האחר ואת צרכיו וזכויותיו, ומתוך כך לייצר פתח לחברי הקבוצות הדתיות להיות שותפים מהותיים בתהליכי השינוי.

ניסינו לפתור סכסוך
מקומי בכלים לא
מקומיים, לדבר שפה זרה
במקום את שפתם של
רבים מאיתנו, ולהציע
פתרונות שלא כללו את
מרב הציבורי הישראלי.
התוצאה הייתה ייאוש
הולך וגואה, מבוי סתום
מעשי והיעדר שיח
רעיוני אמיץ ומכליל

הניסיון העולמי מציע שתי דוגמאות מאלפות לכוחם של ערכים דתיים בקידום שינוי. בניגריה, שני מנהיגים דתיים – כומר ואימאם, שהיו בעברם יריבים מרים – הצליחו להוביל תהליך שינוי משמעותי על ידי יצירת מודל ייחודי, המבוסס על כבוד הדדי לטקסים דתיים ועל פיתוח דיאלוג בין־דתי, תוך שימת דגש בערכי סליחה מתוך המסורות הדתיות השונות. המודל שלהם כלל עבודה מעמיקה עם צעירים משתי הדתות, שלמדו זהות ערכים משותפים באמצעות עיון בטקסטים דתיים. בגואטמלה, לעומת זאת, הכנסייה הקתולית מילאה תפקיד מרכזי בתהליך השינוי על ידי יצירת חיבור בין ערכים דתיים לערכי צדק וזכויות אדם לכול. הכנסייה השתמשה במעמדה המוסרי כדי לגנות אלימות ולהגן על קהילות מוחלשות, והפכה לגורם רב־משמעות בקידום דיאלוג ופיוס.

שתי הדוגמאות מלמדות על הבדל מעניין באופן שבו ניתן לחולל שינוי: בעוד בניגריה התחיל השינוי מלמטה, דרך מנהיגים מקומיים ועבודה עם הקהילה, בגואטמלה הובל המהלך על ידי מוסד דתי מרכזי שפעל ברמה הלאומית. ואולם בשני המקרים נבעה ההצלחה מהיכולת למסגר מחדש ערכים דתיים באופן שתמך בפיוס ובשלום, תוך שמירה על אותנטיות דתית ורגישות תרבותית.

ג. התמודדות עם הטראומות הקולקטיביות

כאשר דורות של אנשים גדלים במציאות של סכסוך, הם חווים חשיפה לאלימות, מתח מתמשך ותחושת איום, היוצרים השפעה פסיכולוגית־חברתית עמוקה והופכים לטראומה קולקטיבית משותפת. כחלק ממנגנון ההתמודדות, כל חברה מפתחת נרטיב מסוים של העבר – סיפור שמעגן את המציאות בהיגיון כלשהו ומאפשר להכיל אותה. נרטיב זה, המועבר דרך מערכות החינוך, התרבות, התקשורת והמשפחה, משפיע עמוקות על האופן שבו החברה מבינה את ההווה ומדמיינת את העתיד. המחקר מצא כי התמודדות עם הטראומה הקולקטיבית ועם תפיסות העבר מכרעת לתהליכי שינוי. סכסוכים שהצליחו להגיע לפתרון התאפיינו בהתמודדות מעמיקה עם העבר במגוון דרכים – החל ממיפוי הנרטיבים השונים והכרה בהם, דרך ועדות היסטוריות, וכלה בוועדות אמת ופיוס. לעומת זאת, תהליכי פיוס שנכשלו התאפיינו בהתעלמות מהעבר ומהטראומות הקולקטיביות. עם זאת, העיסוק בעבר הוא עניין רגיש ומורכב. במקרים רבים עצם העיסוק בו עלול לעורר מחדש את הסכסוך האלים. לכן חשוב לבחון בזהירות את בשלות החברות לעסוק בעבר ואת האופן המתאים לעשות זאת בכל שלב של התהליך.

המקרה של דרום אפריקה מדגים היטב את מורכבות ההתמודדות עם העבר ואת חשיבותה. לאחר עשורים של משטר אפרטהייד ומאבק אלים, הוקמה "ועדת האמת והפיוס" שמיאה תפקיד מכריע בתהליך השינוי. הוועדה לא רק חקרה את העוולות שנעשו לשני הצדדים במהלך שנות הסכסוך, אלא יצרה מרחב ציבורי שבו יכלו הקורבנות להשמיע את קולם, והמבצעים יכלו להתוודות על מעשיהם – ובכך יצרה מרחב למתן דין וחשבון אישי וקולקטיבי. באמצעות שימוש בסמלים משמעותיים של פיוס, וידוי וחרטה, ועל ידי חשיפה נרחבת של אלפי עדויות בתקשורת, הצליחה הוועדה לייצר תהליך של הכרה, ריפוי ובניית אמון. גם בגואטמלה ננקטו צעדים פוליטיים, והוקמו ארגונים וקואליציות חברתיים ייעודיים להתמודדות עם הטראומה ועם אי־צדק היסטורי במהלך שנות הסכסוך הרבות, בפרט כלפי קבוצות המיעוט הילידיות. הללו העצימו קבוצות מודרות, כולל נשים, להתמודד עם טראומת העבר ולמסד מחדש יחסים המקדמים צדק לכול.

ד. הכללה ושמירת זהויות קבוצתיות

שייכות קבוצתית היא מרכיב מהותי בעיצוב השקפת העולם של אנשים, ביחסם לקבוצות אחרות ובתפיסתם את היכולת לשנות את המציאות. בכל ניסיון להבין את הסכסוך או לשנותו, הזהות הקבוצתית מובלטת במיוחד והופכת למשמעותית. אנשים החולקים אותה זהות מפגינים תחושת נאמנות עמוקה לקבוצה ואמונה בגורלם ובמטרותיהם המשותפים, ולכן יירתמו בשמה למשימות שונות, כולל מאבק ולחימה.

לרוב בכל אחד מצדדי הסכסוך קיימות תת־קבוצות רבות, המחזיקות בתפיסות שונות לגבי הסכסוך ודרכי פתרונו. לפיכך, לצורך התמרת הסכסוך יש חשיבות עליונה להכללת מגוון הקולות בחברה בתהליך, כולל מגוון שחקני שטח (grassroots) וקהילות מקומיות, וליצירת חיבורים בין מגוון קולות אלה. חברה אזרחית, על קולותיה השונים, יכולה לא רק להביא נושאים חשובים לשולחן – כאלה שלאו דווקא נמצאים על סדר היום של הצדדים הנלחמים או המובילים את המאבק בדרג מקבלי ההחלטות – אלא היא גם מהווה תרומה חשובה לצעדי בניית אמון בין הצדדים. מנהיגי חברה אזרחית או מנהיגים דתיים יכולים להוביל לשינוי עמדות בחברה, להעלאת רעיונות חדשים ולקבלתם על ידי קהילות שלמות. חברה אזרחית יכולה לייצר מרחבים לא פורמליים עבור דיונים פתוחים והחלפת רעיונות, וכך מגדילה את הלגיטימיות של התהליך ואת הסיכוי שהסכמות שיושגו יתקבלו על ידי הציבור הרחב.

עם זאת, יש למצוא איזון עדין בין הכרה בייחודיות של כל קבוצה וכבוד לייחודיות זו לבין פיתוח מרחבים משותפים ונקודות חיבור בין הקבוצות השונות. מקרים שבהם התעלמו מהזהויות הקבוצתיות או ניסו לטשטש אותן – נכשלו, אך כך גם מקרים שבהם הושם דגש רב מדי בקבוצות הזהות, ללא ניסיון ליצור גשרים ומכנים משותפים. המפתח להצלחה טמון ביכולת לפתח בה־בעת שני תהליכים: מתן ביטוי, כוח והכרה לקבוצות הזהות השונות, לצד פיתוח זהות נוספת משותפת – אזורית, תרבותית או אזרחית – שיכולה לשמש בסיס לדיאלוג ולשיתוף פעולה.

המקרה של צפון אירלנד ממחיש היטב את המורכבות הזאת. במשך שנים התקיים באזור סכסוך עמוק בין שתי קבוצות זהות מובחנות – רוב פרוטסטנטי הנאמן לבריטניה ומיעוט קתולי־אירי השואף לאיחוד עם אירלנד. החלוקה ביניהן הייתה לא רק דתית, אלא כללה גם הפרדה באתניות, בשאיפה הלאומית, בתרבות, בדיאלקט, באזורי המגורים, במוסדות החינוך

דוד ריב, **וגר זאב עם כבש**, 1997, הדפס רשת, 13X24 ס"מ

ובמקומות העבודה. בשל העוצמה של החלוקה הזהותית ועוּמקה, נכשלו ניסיונות ראשוניים ליצור זהות שלישית משותפת שתחליף את הזהויות הקיימות. רק גישה מורכבת יותר הביאה להצלחה: מצד אחד, הכרה מלאה בייחודיות של כל קבוצה והענקת כלים לשמירה על זהותה וערכיה, ומצד שני, יצירת מרחבים משותפים ומנגנונים שאפשרו לכל הקבוצות להרגיש חלק ממארג חיים משותף.

הדרך לשינוי כללה שני מסלולים מקבילים: הראשון, תהליכי עומק בשטח, והשני, עבודה במנגנונים פורמליים. בשטח נעשתה עבודה מאומצת ליצירת קשרים בין מנהיגי קהילות ותושבים משני הצדדים, לקידום פרויקטים משותפים ולפיתוח מטרות כלכליות שדרשו שיתוף פעולה. בו־בזמן, ברמה הפורמלית, נבנו מנגנונים שהבטיחו את הזכויות של כל קבוצה ואת ייצוגה – כגון חוקים והנחיות שנותנים ביטחון לקבוצות השונות, קואליציות משותפות של קבוצות מיעוט, שילוב בעלי תפקידים מכלל הקבוצות במוקדי כוח דוגמת המשטרה ועוד – תוך יצירת מסגרות שמעודדות שיתוף פעולה ודיאלוג.

נקודות השקה ודמיון

המחקר "Why it Worked" עסק בסכסוכים אחרים, אשר נדמים לרגעים כלא דומים לנו כלל. למרות זאת, אנו מאמינים כי בשעה של קריסת קונספציות רחבה וצמא לחשיבה מחדש ומחוץ לקופסה, יש מקום ללמידה זהירה וצנועה מהאופן שבו אזורי סכסוכים עקובים מדם הצליחו לייצר מציאות טובה יותר, נטולת אלימות וסבל, גם אם תוך הכרה במגבלות ההשוואה.

שינוי תפיסתי: שיח פנים־ישראלי בין הקבוצות השונות בחברה על מחירי המלחמה והחלופות העומדות בפני ישראל – נראה כיום רלוונטי מאי־פעם, ודומה שמדינה חפצת חיים אינה יכולה להרשות לעצמה שלא לקיים אותו. נוקב וכואב ככל שיהיה – שיח זה הוא לב ליבה של היכולת להכריע בין החלופות השונות שעומדות בפנינו. בחברה הישראלית כיום, עיקר הדיון על עתיד הסכסוך או המלחמה מתבצע על ידי האשמות, אי־לגיטימציה, מחנאות, שנאה ושעבוד לפוליטיקת הזהויות ולקיטוב. דיון עומק חוצה קבוצות, הכולל קולות שבמשך שנים לא לקחו חלק בחשיבה על הנושא ובדיונים עליו, דיון המבקש לדבר על סדרי עדיפויות, פחדים, תקוות ואפשרויות – הוא אולי הסיכוי הטוב ביותר של הציבור הרחב בישראל להחזיר לעצמו תחושת שליטה במצב ולבחון אפשרויות מעשיות, חפצות חיים, המחוברות אל הציבור וצרכיו.

ערכים דתיים: בניסיונות השונים שנעשו עד כה לקדם שינוי חיובי בתצורת הסכסוך המקומי, בלטו בהיעדרם גורמים דתיים

מכל הצדדים. מה תפקידם של מנהיגים דתיים וקהילתיים בשימת הלב ובהפניית הזרקור אל ערכים דתיים, שיכולים לקחת חלק בהתמרת הסכסוך או סוגיות במסגרתו? האם קה־לים רחבים בציבוריות הישראלית – כמו הקהילות המסו־רתית, המסורתית־מזרחית, החרדית, הדתית־יהודית – יכו־לים להיות אלו שיובילו לשינוי דווקא מהמקום הזה? מה יהיה מקומם של אזרחי ישראל הערבים/פלסטינים, היכולים להביא לשיח קולות דתיים אחרים, מוסלמים ונוצרים? באילו דרכים יכולות חשיבה מחדש ומעורבות של קולות חדשים אלה לפ־תוח פתח לסוג אחר של שיח שיביא עימו אפשרויות חדשות?

תפיסה רווחת מאוד היא שהסכסוך באזורנו הוא סכסוך דתי, ולכל הפחות סכסוך שבו התנגשות ערכים דתיים והשקפות עולם הנעוצות בדת מלבה ומחריפה את הסכסוך. קולות אח־רים, לרבות קולותיהם של מנהיגי דת ואנשים מאמינים, רואים בערכים משותפים לדתות ובנקודות השקה ביניהן את הפוט־נציאל להניע חשיבה מחודשת על עתיד אחר לכולנו. בשטח כיום פועלים אנשים המבקשים לעורר חשיבה דתית־אמונית בנושא. דוגמאות למאמצים זהירים אלו כוללות שחקנים המ־ציעים לפתח את הזהות האברהמית כבסיס משותף לשני הע־מים והדתות וכפרדיגמה תיאולוגית אפשרית לקידום מציאות אחרת. דוגמאות אחרות נוגעות לעיסוק זהיר ומתפתח בחברה החרדית על אודות התשובה וההנחיה התורנית לסוגיות הכ־רוכות בסכסוך ובעתידו.

התמודדות עם טראומה: החברה בישראל והעם היהודי נטו־עים בסיפור ההיסטורי, כעם בתפוצות וכעם במדינת ישראל, בערבוביה של טראומה על טראומה, כולל שנים של מאבקים אנטישמיים ורדיפה אלימה, שנים של טרור, פיגועים ומלח־מות, שואת העם היהודי, וכמובן אירועי השבעה באוקטובר, ששבים ומחיים את טראומות העבר. קשה מאוד לדבר על תהליכי שיקום והחלמה כאשר הטראומה עודנה בתהליכי היווצרות והעמקה, כאשר חטופים טרם חזרו הביתה והשבים והשבות מספרים סיפורי אימה, המחזירים לתקופות אפלות קודמות בהיסטוריה. באותה העת, בחברה הערבית והפלסטי־נית הסיפור הזהותי העובר מדור לדור הוא סיפור של אובדן, כיבוש, סבל, כאב ומאבק לאורך עשרות שנים, שעם תוצאות המלחמה הנוכחית, ההרג וההרס בעזה, מסתכמים בטראומה קולקטיבית מתמשכת ומעמיקה.

האם לחברה בישראל יש כלים וכוחות, והאם בשלה העת, ליצירת מרחבים לעיבוד הכאב והטראומה ולהכרה בהם כת־נאי הכרחי לכל עתיד שייבחר להמשכו של הסכסוך – כחלק ממסע החלמה, שיקום וניסיון להתמודדות אחרת? איך תוכל החברה בישראל להתמודד עם הטראומה הקולקטיבית בעי־דן של שיסוי ופילוג עמוקים כל כך? ואולי דווקא התמקדות בתהליכי הריפוי וההכרה היא כשלעצמה משימה משמעותית ובלתי נמנעת לא פחות מהצורך בדיונים רציונליים באפש־רויות, בסוגיות ובפתרונות?

> שיח פנים־ישראלי בין הקבוצות השונות בחברה על מחירי המלחמה והחלופות העומדות בפני ישראל – נראה כיום רלוונטי מאי־פעם, ודומה שמדינה חפצת חיים אינה יכולה להרשות לעצמה שלא לקיים אותו. נוקב וכואב ככל שיהיה – שיח זה הוא לב ליבה של היכולת להכריע בין החלופות השונות העומדות בפנינו

כיוון פעולה אחד, צנוע, מפנה זרקור אל ארגוני נשים ואל תפ־קידם החשוב בעיסוק בטראומה וביצירת כלים של חשיפת אמת, לקיחת אחריות, מחילה והתנצלות. בדיוני קבוצות נשים בישראל בנושא הסכסוך, מושמים על השולחן ערכים של צדק, חמלה ושלום – בסדר הירדכי כזה או אחר – ולכן קידום עי־סוקן של נשים בנושא יכול להיות אולי פתח להתמודדות עם העבר גם במקרה שלנו. לכיוון זה יצטרכו להצטרף, כמובן, מנ־גנוני פעולה נוספים ומגוונים מכלל שכבות החברה ומאפייניה.

שמירת זהויות קבוצתיות: הצורך לשמור על זהויות קבוצתיות מובחנות, תוך צירופן לשיח על פתרון הסכסוך והשמעת קולן בתוכו, חיוני בחברה הישראלית המקוטבת. במרוצת השנים, כאמור, היה העיסוק בנושא הסכסוך מוגבל לקבוצות קטנות, ולא כלל את מרביתו של הציבור הישראלי. הכנסתן של קבוצות נוספות לשיח מייצרת פרספקטיבות חדשות שיכולות להביא לפריצת דרך. דוגמה לכך היא החברה המסורתית־מזרחית, שעד השנים האחרונות לא הייתה חלק מהשיח על פתרון הסכסוך. חבריה מביאים קולות חדשים, המדגישים חיבור אזורי לעולם הערבי, הגיאוגרפי והתרבותי שסביבנו, וערכים של שיח מסורתי־דתי ופרגמטי, התר אחר ניסיונות להגדיר מחדש את הסכסוך, את השחקנים הרלוונטיים להובלת השינוי ואת הדרך להביא לעתיד טוב יותר; בדומה לכך, שילובה בשיח של החברה החרדית, על תפיסות העולם הייחודיות המרכיבות את הפסיפס שלה, מוסיף לשיח מבט אמוני ופרגמטי ייחודי. גם החברה הערבית־פלסטינית של אזרחי ישראל מציעה הזדמנות מיוחדת לשינוי, הטמונה בהשתתפות חבריה בדיון ישראלי ציבורי על אודות קידום מציאות אחרת, ובשימוש אפקטיבי במצרך הנדיר של זהות מורכבת, הכוללת את זהויות שני הצדדים בסכסוך ומאפשרת היכרות עמוקה עם הנרטיבים, הכאבים, הפחדים ותפיסות העולם והמציאות של הצדדים.

המחקר מראה כי תהליכים המתמקדים, בין היתר, באיזון בין שמירה על ייחודיות הזהות הקבוצתית המקורית לבין יצירה של חיבור זהותי חדש – מרכזיים להצלחה לייצר שינוי. ממצא זה מעורר שאלות חשובות: אילו תהליכי עומק ניתן לקדם לבחינת הייחודי אל מול המשותף בין קבוצות הזהות השונות בישראל? אילו נקודות חיבור ניתן להדגיש בין קבוצות שונות בהקשר הישראלי הפנימי, וכן בהקשר הרחב יותר? האם הרעיון שלצד הזהות הקבוצתית נדרש לקדם זהות נוספת משותפת (אזורית, אידיאולוגית, אזרחית, תרבותית ועוד) רלוונטי בהקשר הישראלי כיום, וכיצד הוא מתחבר לאחת מהמטלות הקשות של החברה הישראלית בהקשרו של הקיטוב הפנימי? כיצד ניתן לאפשר את תחילתו השברירית וההכרחית של תהליך יצירת חשיבה משותפת על עתיד אחר?

סיכום

האתגר המונח לפתחנו גדול מאוד, ואולם מוכנות הולכת וגדלה של ציבורים הולכים וגדלים בישראל לעסוק בשאלות הנוגעות לסכסוך ולחפש להן תשובות – היא משב רוח מרענן של דרך שטרם נוסתה, של סקרנות ויכולת לחפש בעולם שבו עודף סימני קריאה הוביל אותנו לאסון.

העובדה כי ישנם בעולם מקרים שהצליחו לעבור ממלחמה לרגיעה, מכאב לריפוי, יכולה לעורר שביב של תקווה במצב הסבוך הנוכחי ולהזין את הניסיון להרים את המבט מהרגע הנוכחי בחיפוש אחר אופק אחר. אל האופק הזה לא נגיע אם נוסיף ללכת בנתיבים שבהם כבר הלכנו – שפה מערבית לירברלית של יישוב סכסוכים באזור מזרח־תיכוני עם מאפיינים משל עצמו, שפה של קיפאון כמדיניות וניסיון לשמור על סטטוס קוו רווי פחד ואיבה. עלינו ללכת לעבר האופק הזה מתוך הבנה עמוקה של המגוון האנושי שיש כאן – שהוא אולי ההון הכי יקר שלנו – ושל הצורך בשותפות ובאחריות של מרב הקהילות והקבוצות כלפי נושא זה, מתוך התחשבות בצורכיהן, ברצונותיהן, בערכיהן, באמונותיהן ובפחדיהן, מתוך כבוד, סקרנות ולמידה של מה שמונח בבסיס חלומותיהן ומתוך פירוק סיסמאות לערכים, לצרכים ולהזדמנויות.

הדרך ארוכה, והיא רק החלה. זוהי הזמנה פתוחה להצטרף אליה.

ד"ר יעל לזר היא מנהלת מחקר ופיתוח במיזם תֶּמָה.